

DE ZUIDERKERK TE AMSTERDAM

De Zuiderkerkstoren vanaf de Groenburgwal

Ongetwijfeld moet er op het einde der zestiende eeuw bij de Hervormden te Amsterdam een bloeiend kerkelijk leven hebben geheerst. De stad, die in 1595 ongeveer 50.000 zielen telde, had vier grote kerken, benevens de Gasthuiskerk, bestemd voor de Hervormde eredienst, en zeven predikanten waren aan de gemeente verbonden.

Deze vier kerken, die gebruikt werden de eerste twintig jaren der Reformatie, waren de Oude Kerk, de Nieuwe Kerk, de Nieuwezijdskapel en de Oudezijds-kapel. De toenemende bevolking en de bloei der kerkelijke gemeente noodzaakten in 1600 een nieuwe kerk te Amsterdam te stichten, volgens sommigen ook als dankoffer aan God voor de overwinning te Nieuwpoort.

Het kerkbestuur wendde zich tot de stedelijke overheid met het verzoek de bouw van een zesde Godshuis ter hand te nemen. Het stadsbestuur beschikte goedgegunstig en sloeg het oog op de terreinen, gelegen tussen de Sint Antoniesdijk (de tegenwoordige Sint Antoniesbreestraat), de Cingelgracht (nu Kloveniersburgwal) en de Raemsloot (thans Raamgracht).

De 21ste Januari 1602 werd door de stedelijke regering tot de bouw besloten en 15 Mei werd de koop gesloten van de bovengenoemde gronden „tot eene kerk en een kerkhof”.

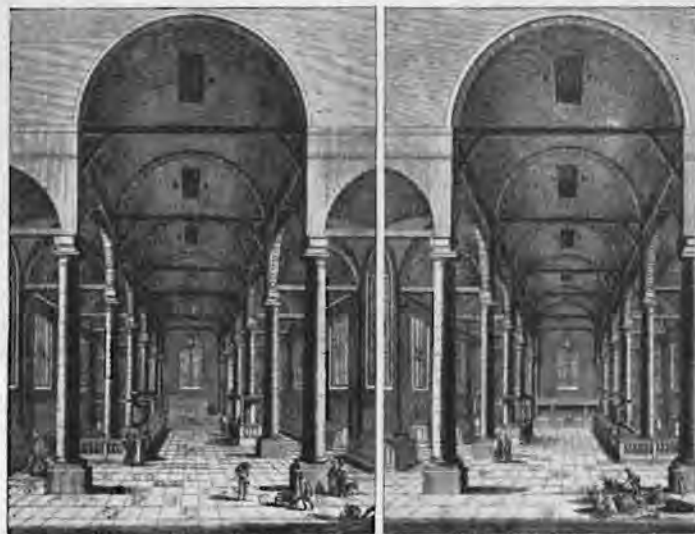
Aan Hendrick de Keyser, die later ook de plannen zou ontwerpen voor de Wester- en de Noorderkerk, met de stadsmetselaar Cornelis Danckertsz. en de stadstimmerman Hendrick Jacobsz. Staets, werd de opdracht hiertoe gegeven.

De Vroedschap besloot 26 Mei de fundamenten te doen heien en 14 Juni werd de eerste paal geslagen. De eerste steen werd 22 Augustus gelegd door Johan Bicker, de jongste zoon van burgemeester Gerrit Bicker. Heel vlot ging de bouw niet! In de gedenksteen naast de torendeur is vermeld, dat „t werck ruim IV jaren

stil gestaen” heeft, vermoedelijk door de opkomende pest en andere voorvallen. Het vermoeden is geopperd, dat het stadsbestuur verzuimd had zich de eigendom te verzekeren van de omliggende gronden. Die fout wreekte zich dadelijk, want de onmiddellijke omgeving der kerk werd bebouwd met voor die tijd hoge huizen, die het licht onderschepten.

Telkens drong de kerkeraad op voortvarendheid met de bouw aan. In 1607 was men zover gevorderd, dat de kerkmuren tot boven de raamdorpels voltooid waren; in de dorpel van het noordelijkste kerkraam van de westelijke muur is het jaartal 1607 aangebracht. In 1608 kwam het gebouw onder de kap, en eindelijk kon op Zondag 22 Mei 1611, op Pinksterdag, de kerk voor de dienst worden geopend. Van de openingsplechtigheid is niets bewaard gebleven, zelfs is onbekend, wie de kerk heeft ingewijd. Zij kreeg de naam van Zuiderkerk, omdat zij gelegen was aan de zuidelijke grens der stad. Eigenlijk enigszins vreemd, dat men juist in een tijdperk, toen men vervuld was van grootse plannen nopens stadsuitbreiding — in 1609 was toch tot de beroemde derde vergroting besloten — aan de kerken namen is gaan geven als zuid, noord, west en oost. Men heeft blijkbaar niet aan de mogelijkheid gedacht, dat die zuidelijke grens wel eens naar een heel ander punt zou worden verlegd. Toen voor een der nieuwe kerken in de buitenwijken (de Jeruzalemkerk) het plan werd geopperd haar de Nieuwe Westerkerk te noemen, heeft men dit beter ingezien. De naam Zuiderkerk heeft echter historische betekenis gekregen en als zodanig was het dus geen bezwaar. Het bijzondere karakter van dit kerkgebouw voor de Protestantse eredienst drukte zich uit in zijn bouwtrant. De kerk is namelijk niet op het oosten georiënteerd — de lengte-as loopt van noord naar zuid — en er ontbreekt een koor. Maar de verdeling van de kerk in middenvak met twee zijgangen herinnert aan de Roomse bouwtrant en evenzeer doen dat de talrijke nissen, welke men aan het gebouw vindt. Ook de keizer aller bouwmeesters moest een overgangstijd doormaken, alvorens zich in zijn werk geheel aan het veranderd karakter van de eredienst te hebben aangepast!

De Zuiderkerk van binnen, naar 't Noorden en naar 't Zuiden gezien

De kerk van binnen, naar 't Noorden gezien

De gedenksteen

De kerk van binnen, naar 't Zuiden gezien

Twee rijen elk van vijf zandsteenpilaren in Dorische stijl scheiden het middenvak van de beide zijgedeelten. Verder zijn langs de muren aangebracht twaalf halfronde en vijf kwartronde kolommen. De kerk heeft vier ingangen, namelijk twee in de Zandstraat, één in de Zanddwaarsstraat en één in de Sint Antoniesbreestraat. Deze laatste was vroeger ook de ingang tot het Zuiderkerkhof, waar in de schaduw van het massale bouwwerk het gebeente rust van velen. In 1844 werd er nog begraven en pas in 1866 werd het kerkhof gesloten verklaard. Een fraai poortje (in de oorlogsjaren opgeborgen) in de Breestraat gaf toegang naar het kerkhof. Het wordt toegeschreven aan Nicholas Stone, een Engelse leerling, later schoonzoon van Hendrick de Keyser. Ook vindt men op het vroegere kerkhof de grafkelder der familie Hartman, gebouwd in 1678 en versierd met wit marmeren geslachtswapens. Dit schijnt een der weinige praalgraven buiten de kerken te zijn uit die tijd, en is daarom op zichzelf al merkwaardig. Ook in het kerkgebouw is begraven. De vloer bestaat namelijk uit 552 hardstenen zerken en onder één ervan, bij de ingang van het vertrek van de kerkmeesters, rust het gebeente van de geniale bouwheer Hendrick de Keyser. Boven zijn steen heeft in 1921 de vereniging, die hem tot schutspatroom koos, ter herdenking van zijn sterven juist driehonderd jaar geleden, een plaat ingemetseld met het vers van Vondel:

Hier leeft die leven gaf aen Marmer, aen Metael,
Ivoor, Albast en Klay; dies laet sich Uytrecht hooren,
Is Rome op Kayzers prat en Kayserlijke Prael;
De Kayser van de Kunst is uyt mijn schoot ghebooren.

Ook ligt hier Rembrandts tweede kind Cornelia (gest. 13 Augustus 1638) en zijn kunstbroeder Ferdinand Bol (gest. 24 Juli 1680), benevens diens zoon, de advocaat mr. Elbert Bol. En in de 19e eeuw is er het stoffelijk omhulsel van de beroemde toneelspeler Andries Snoek ter aarde besteld.

Het gebouw heeft 16 kerkraden en 2 radramen. Oorspronkelijk waren deze ramen van geschilderde glazen voorzien. Zij verdonkerden de kerk nog meer, zodat deze ramen bij besluit van kerkmeesters van 1658 noodgedwongen verwijderd moesten worden. In 1662 waren ze nog aanwezig, maar een eeuw later waren ze verdwenen. Van deze ramen is niets meer over dan één tekening; het glas stelde voor de nadering van Mozes tot het brandende braambos.

Het meubilair, dat in de loop der jaren nogal aan verandering onderhevig was, bracht geen luister aan. Ook het orgel, dat pas van 21 December 1823 dateert, was niet van grote schoonheid.

Een fraaie toren siert het gebouw der Zuiderkerk. De hoogte bedraagt 237 voet. De toren heeft vier verdiepingen, waarvan de eerste en tweede vierkant, de derde en vierde achtkantig zijn. De tweede verdieping bevat een balustrade met 8 hoofdstijlen en 48 pilasters. In de derde verdieping bevindt zich het uurwerk, welke wijzerplaten in vier uitbouwsels zijn aangebracht, waarboven 1614 staat vermeld. Van de 35 speelbellen zijn er 32 gemaakt door Hemony. Later werden twee luiklokken gegoten, waarschijnlijk nadat men besloten had om de grote klok van de Oudekerkstoren naar de Zuidertoren over te brengen. De grote

klok is namelijk een b, en de twee Hemonyklokken werden dis en fis, zodat een harmonieuze drieklank do-mi-sol ontstond.

Hendrick de Keyser beleefde groot succes met de bouw van kerk en toren. Welk een indruk beide maakten laat Bredero de Gaeuwe-dief zeggen in de Klucht van de Koe:

Hoe heerlijk doet hem de stad op met al die nieuwe huysen.

Dit hiele landt hoor ick wert gehouwen met dycken en met sluisen.

't Is wongder niet waer hoe fray sietmen de Zuyer-kerck Met die witte steenen tooren, 't is wel een trefflyck werck! Hoe flickert de Son met weer-lichtend geschimmer, Op die verglaasde daken en op dat nuw getimmer.

De kerk, eens begeerd, werd in 1929 verlaten. Na ruim drie eeuwen, waarin meer dan 60.000 preken zijn gehouden, werd op 7 Mei 1928 besloten haar eerlang te sluiten. Het overbodig worden van de Zuiderkerk houdt nauw verband met de cityvorming. Het hart der stad wordt meer en meer louter zakenkwartier en de bewoners verplaatsen zich naar de buitenwijken en de omliggende gemeenten.

De sluiting werd vastgesteld op 15 September 1929. Toen de kerkgangers op deze Zondagmorgen voor de laatste maal door het kerkhofpoortje aan de Sint Antoniesbreestraat langs het oude kerkpad de kerk betraden, zullen sommigen van hen wel een ogenblik teruggedacht hebben aan zo menig tafereel, waarvan ook deze Zuiderkerk eens getuige was geweest. In gedachten zagen zij de Amsterdamse gemeente, in dagen van angst gevluht tot dit bedehuis om daar Gods bijstand in nood te bidden, zo op 5 September 1794 toen het Franse leger onder Pichegru snel opmarcheerde. De toespraak, door ds. S. J. van de Wijnperse toen uitgesproken, is in druk verschenen, alsmede die van ds. Husly Viervant, die een jaar tevoren, op Kerstavond 1793, toen men alle hoop koesterde, dat de inval onder Dumourier als mislukt kon worden beschouwd, de saamgestroomde schare sprak over „Het Godverheerlijkend ontwerp der Verlossing”. De laatste kerkdienst onderscheidde zich niet van andere. Alleen men miste de kleurige klederdracht der burgerwezen; de galerij, vroeger bestemd voor de Kweekschool voor de Zeevaart, bleef ledig. Het Stadsbestedelingenhuys zond een zeer klein aantal jongens, de kinderen van Hulp voor Onbehuisden ontbraken, maar wel kwamen de jongens van de „Pollux”.

Voorganger was dr. F. J. Los, die na het uitspreken van het votum en het gebed de gemeente verzocht te zingen Ps. 22 : 2. De tekst was Genesis 41 : 9 : „Ik gedenk heden aan mijne zonden”. De slotzang was Ps. 72 : 11 : „Zijn naam moet eeuwig eer ontvangen”. Na de dienst liepen velen nog eenmaal het kerkgebouw rond. Hoog in de lucht klonken de zilveren tonen van Hemony's klokkenspel. En het was, of het dit keer de woorden waren, die Hemony in 1659 zelf op de luidbellen had laten graveren:

„Het onrust van den tijt rust nimmermeer,
de tijt verkeert, maer nimmer keert hij weer”.

Een stuk Amsterdamse kerkhistorie was afgesloten.

De nadering van Mozes tot het brandende braambos

Het orgel in de kerk

Het lot is de Zuiderkerk niet gunstig geweest. Het gebouw, vooral van binnen, werd verwaarloosd, verarmde en verviel. Meerdere malen zijn pogingen aangewend om het gebouw dienstbaar te maken voor bouwkundig of historisch museum, maar het kwam niet verder dan pakhuis voor de gipsmodellen van het Stedelijk Museum. Tijdens de tweede wereldoorlog werd het ingericht voor het opbaren van doden. Eindelijk scheen er een nieuwe dageraad voor het gebouw aan te breken. Plannen werden gemaakt om het te bestemmen voor de uitvoering van vocaal-instrumentale werken. Een werkcómité werd gevormd, waarvan Paul Huf de stuwende kracht werd. Zondag 25 September 1949 werd de acoustische proefneming gehouden in tegenwoordigheid van Prinses Wilhelmina. Het comité gaf in October 1949 een samenvatting uit van de critieken en opmerkingen. Het Algemeen Handelsblad schreef o.a.:

„lijkt ons uitstekend geschikt om er geestelijke vocaal-instrumentale werken ten gehore te brengen. Het gebouw is niet te groot en niet te klein. Bovendien

heeft men geen hinder van straatruoer, zoals in de Oude Kerk, en de nagalmtijd — een van de perikelen van een kerkgebouw — zal bij voldoende bezoek wel meevallen. Alles bijeengenomen, laat ons hopen en verwachten, dat de Zuiderkerk weer in gebruik genomen kan worden voor de uitvoering van muziekwerken, die voor een kerkgebouw zijn gedacht. En er zijn honderden meesterwerken uit het verleden en heden, die los van de liturgie, maar van grote religieuze waarde, geen concertzaal doch juist een kerkgebouw nodig hebben om de harten van de toehoorders te openen. Het zou van edele burgerzin getuigen, indien de Zuiderkerk voor dit doel geschikt kon worden gemaakt”.

Helaas is ook dit plan gestrand. Niettemin blijft men toch diligent om het gebouw een waardige bestemming te geven. Moge dit spoedig gelukken en het gebouw gespaard blijven voor „sic transit gloria mundi”!

A. M. van de Waal.

Het poortje van het Zuiderkerkhof in de Sint Antoniesbreestraat. (Naar een ets van C. L. Dake)

Literatuur-opgave

J. Pieterse, Amsterdam's stedschoon. Met 70 tekeningen van de schrijver. Uitgave van de Gemeentelijke Commissie voor Heenkennis. Amsterdam, 1952. (Verkrijgbaar bij het Bureau van de Commissie, Stadhouderskade 40, Amsterdam Z. Tel. 9 85 68).

Jan Blokker. Bij dag en ontij. Roman. Het boek speelt in de naargeestige sfeer van een pension, gevestigd in een Amsterdams grachtenhuis. Utrecht, 1952.

J. van Heugten S.J., Pater Roothaan in zijn tijd. (Waarin o.a. het hoofdstuk: Amsterdam in Roothaan's jeugd.) Bussum 1952.

P. A. van der Linden Vooren, De Beurs van Hendrik de Keijser. In „Ons Anker”, personeelsorgaan van de Nederlandsche

Handel Maatschappij, December 1952.

M. Mok, Storm uit het Oosten. Geheel gebaseerd op de Jodenvervolgingen in de jaren 1940—1945, met als achtergrond Amsterdam. Geschreven ingevolge een opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Amsterdam, 1952.

Jan Mens, Huis aan de gracht, de geschiedenis van het huis Herengracht 412, gebouwd in 1665 door Philip Vingboons voor de koopman Guillaume Belin la Garde en thans in gebruik bij het Agentschap van het Ministerie van Financiën. In de Haagse Post, 27 December 1952.

J. Th. Balk, De dagen van onze (125) jaren. De geschiedenis van het Algemeen Handelsblad. In „Lux et Libertas”, orgaan van de Vereniging van Handelsbladpersoneel, November 1952.

J. Keuning, Johannes van Keulen van Amsterdam en Johannes van Keulen van Deventer. De 17de eeuwse uitgeverij van zeekaarten. In het Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, tweede reeks, deel LXIX, 1952, nr 4.

Het Amsterdamse taxi-vraagstuk. 2 dln. Samenvattende beschouwing en appendices. Publicatie van de Stichting voor economisch onderzoek der Universiteit van Amsterdam, dl 3A en 3B. Leiden 1952.

A. M. van de Waal, De Oudemanhuispoort en het Universiteitsgebouw. Historische studie. In het orgaan van de Ontwikkelings- en Ontspanningsvereniging „De Nederlandsche Bank”, December 1952.

Opgave van het Gemeente-Archief van Amsterdam